

۱۵۰۱۱۵۱

تاریخ‌نگاری عربی در دورهٔ میانه

مؤلف در مقام کنشگر

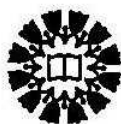
کنراد هیرشلر

ترجمهٔ

دکتر زهیر صیامیان گرجی

تهران

۱۳۹۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی

Hirschler, Konrad.

سرشناسه: هیرشلر، کنراد، ۱۹۷۱-م.

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ‌نگاری عربی در دوره میانه: مؤلف در مقام کنشگر / کنراد هیرشلر؛ ترجمه زهیر صیامیان گرجی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: چهارده، ۲۹۰ ص.: مصور.

فروست: «سمت»؛ ۲۰۳۸. تاریخ؛ ۵۳.

شابک: ۱-۳۸۰-۰۲-۹۷۸-۶۰۰-۱۴۰۰۰۰ ریال

یادداشت: عنوان اصلی: Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors, 2006.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۶۷-۲۸۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: تاریخ‌نویسی اسلامی

موضوع: Islam -- Historiography

موضوع: اسلام — تاریخ — از آغاز تا قرن ۹ ق

موضوع: Islam -- History -- To 15th Century

موضوع: تمدن اسلامی

موضوع: Islamic Civilization

شناسه افزوده: صیامیان گرجی، زهیر، ۱۳۵۷-، مترجم.

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), The Center for Research and Development in Humanities.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ ت ۲ ۵۹ / ۳۵/۶۵ DS

رده‌بندی دیویی: ۹۰۷/۲۰۱۷۶۷۱

شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۲۴۴۴۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors; Konrad Hirschler. London; New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2006.

تاریخ‌نگاری عربی در دوره میانه (مؤلف در مقام کنشگر)

نویسنده: کنراد هیرشلر

مترجم: دکتر زهیر صیامیان گرجی (عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی)

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سمت

قیمت: ۱۴۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدف‌های مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاه‌ها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گام‌هایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می‌کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می‌شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در رشته‌های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

مجموعه «نظریه و روش در مطالعات تاریخی»، که کتاب حاضر در زمره آن قرار می‌گیرد، مجموعه کتاب‌هایی است که به قصد رفع خلأهای نظری و روش‌شناختی در پژوهش و آموزش تمامی شاخه‌های مطالعات تاریخی در ایران، و با توجه به رویکردهای میان‌رشته‌ای، فراهم آمده است. این مجموعه حاصل اجرای یکی از طرح‌های «نیازسنجی منابع کمک‌درسی و مبنایی برای دانشگاه‌ها» است که از دهه هشتاد شمسی در «سمت» آغاز گردیده و همچنان ادامه دارد. فهرست جامع و روزآمدی از عناوین این مجموعه، در انتهای هر مجلد، جهت اطلاع خوانندگان علاقه‌مند، ضمیمه گردیده است. انتخاب کتاب حاضر برای ترجمه به پیشنهاد دکتر مهدی احمدی صورت گرفته که «سمت» مساعی و همکاری ایشان را ارج می‌گذارد.

این کتاب به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته تاریخ در مقطع کارشناسی ارشد برای درس «نقد متون تاریخی» به ارزش ۲ واحد و نیز برای درس‌های مرتبط با تاریخ‌نگاری در اسلام در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی قابل استفاده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
نه	مقدمه مترجم
۱	تقدیر و تشکر نویسنده
۳	چند نکته درباره ارجاعات و دوره‌بندی
۳	ارجاعات
۳	دوره‌بندی
۷	فصل اول: مقدمه
۱۳	رهیافت این مطالعه
۲۰	فصل دوم: پیشینه تاریخی و تاریخ‌نگارانه
۲۱	پیشینه تاریخی
۲۶	پیشینه تاریخ‌نگارانه
۳۸	فصل سوم: بافت‌های اجتماعی
۴۴	ابن‌واصل: حمایت و شبکه‌ها
۶۸	ابوشامه: مناصب، درگیری‌ها و قتل
۹۷	صدایی تنها؟
۱۰۱	فصل چهارم: بافت‌های فکری
۱۰۲	ابوشامه: آثار و رشته‌ها
۱۱۲	ابوشامه: اجتهاد، تقلید، ضدیت با بداء و تجدید
۱۳۳	ابن‌واصل: آثار و رشته‌ها
۱۴۳	فصل پنجم: عاملیت متنی ۱: عنوان‌ها، بخش‌های پایانی و تاریخی‌سازی
۱۵۰	اعلان حالت پیرنگ آفرینی: عنوان‌ها و عبارت‌های راهنما

۱۶۵	اعمال حالت پیرنگ آفرینی ۱: بخش‌های پایانی روایت‌ها
۱۷۴	اعمال حالت پیرنگ آفرینی ۲: تاریخی‌سازی شخصیت‌های اصلی روایت‌ها
۱۷۶	عصر طلایی: پیامبر و خلفای راشدین
۱۸۲	تاریخ پیش از اسلام (باستان)
۱۸۷	دوره پس از عصر طلایی
۱۹۳	فصل ششم: عاملیت متنی ۲: تنظیم خُرد، نقش مایه‌ها و اندیشه سیاسی
۱۹۳	اعمال حالت پیرنگ آفرینی ۳: تنظیم خرد ابوشامه
۲۰۶	اعمال حالت پیرنگ آفرینی ۴: نقش مایه‌های روایت ابن‌واصل
۲۲۳	نتیجه‌گیری تحلیل متنی: چشم سوراخ و انگشتر گمشده
۲۳۴	وقایع‌نامه‌ها و اندیشه سیاسی
۲۴۷	فصل هفتم: پذیرش پس از قرن هفتم
۲۴۷	مفرج
۲۵۱	روضتین
۲۵۴	چاپ و انتشار روضتین در قرن نوزدهم
۲۶۱	فصل هشتم: نتیجه‌گیری
۲۶۴	پیوست
۲۶۷	کتابنامه
۲۶۷	منابع اصلی
۲۷۴	منابع ثانویه عربی
۲۷۴	منابع ثانویه لاتین
۲۸۶	نمایه

مقدمه مترجم

مطالعات تاریخی در دنیای علوم انسانی امروزین به سمت بین‌رشته‌ای شدن پیش می‌رود و محققانی که دربارهٔ پدیده‌های گذشته به تولید علم می‌پردازند نیز در این روند با تعامل نظری و روشی با دیگر حوزه‌های علوم انسانی، از جمله ادبیات و جامعه‌شناسی و فلسفه، امکان بازروایت گذشته را به شیوه‌های مختلف پیدا می‌کنند. از دیگر سوی، واسطه‌گری متون تاریخی میان مورخ و گذشته، شناخت رویدادهای تاریخی را معطوف به رویکرد انتقادی به متون تاریخی می‌سازد، به خصوص که امروزه این دیدگاه در بین مورخان نیز پذیرفته شده است که محققان گذشته بیش از آنکه امکان بازسازی رویدادهای گذشته را، به همان شکلی که روی داده است، داشته باشند با معنای آن پدیده‌ها برای جامعهٔ مخاطبشان سروکار دارند. بنابراین نقش مورخ امروزین نیز بازایی معنای رویدادهای گذشته از میان کلاف پیچیدهٔ متون تاریخی است، به خصوص از این حیث که بین تاریخ‌نگاری دورهٔ مدرن و وقایع‌نگاری دورهٔ پیشامدرن تفاوت‌های اساسی وجود دارد و معنای گذشته و کار مورخ برای مردمان جوامع پیشامدرن به همان شکلی که امروز آن را می‌فهمیم و آموزش می‌دهیم نبوده است. وجوه ادبی متونی که دربارهٔ رویدادهای گذشته می‌نوشتند، آنگاه که در درون جهان‌بینی مقدس آنان قرار گیرد، تفاوت رویکرد و روش آنان در نوشتن دربارهٔ گذشته را با زبان علمی و واقع‌نمای مورخ امروزی که در جهان‌بینی دنیوی برای شناخت واقعیت گذشته تحقیق می‌کند نشان می‌دهد.

وقایع‌نگاری اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نیست و بر اساس رویکردهای تفسیری انتقادی مدرن در آزمون واقع‌نمایی قرار می‌گیرد؛ هرچند رهیافت‌های گوناگونی نیز در دوران مدرن برای شناخت گذشته و بالتبع خوانش متون تاریخی

وجود دارد. در کنار این باید گفت آشنایی جوامع اسلامی با علوم انسانی جدید نیز در تجربه‌های تجددگرایی و بومی‌گرایی آنان از قرن نوزدهم تاکنون در تاریخ تحولات معاصرشان متحقق شده است و در نتیجه علوم انسانی از جمله علم تاریخ در دانشگاه نیز در نسبت با این مواجهه میان فرهنگی فهمیده شده و تشخیص یافته است. از آنجا که رشته تاریخ در دانشگاه‌های جوامع اسلامی معاصر، در میان کشاکش هویت و تجدد سر بر آورد، شناخت واقعیت گذشته به شکل علمی بسیار پیچیده‌تر از فضای غربی مطالعات اسلامی می‌شود، به خصوص که عقاید اسلامی با عقاید مسلمانان به عنوان سازندگان و کنشگران جوامع اسلامی در هم تنیده شده است. از همین روی بررسی انتقادی متون تاریخی تراث مسلمانان که بر مبنای عقاید اسلامی در فضای فرهنگی جوامع مسلمان تولید شده‌اند می‌تواند رهاوردهای نوآورانه‌ای برای محققان حوزه مطالعات اسلامی در جوامع معاصر اسلامی از جمله ایران کنونی داشته باشد. این مسئله از آن روی اهمیت دارد که باورهای عقیدتی مسلمانان امروزی نیز مانند گذشته بر پایه‌های متون تاریخی تراث اسلامی استوار شده است و مبنای اندیشه و عمل آنان قرار می‌گیرد. از همین روی تا زمانی که میزان و حدود مانور ذهن و زبان و کنشگری ادبی و اجتماعی مؤلفان این متون که در فضای فرهنگ اسلامی جوامع مسلمان زیست کرده‌اند در بازنمایی گذشته‌ای که گهگاه وجهی مقدس یافته است مورد بررسی قرار نگیرد، بازخوانی و یادآوری و به یادسپاری گذشته در نظام فرهنگی جوامع مسلمان همچنان در کشاکش‌های ایدئولوژیک هویت و تجدد باقی خواهد ماند. بنابراین خوانش تفسیری انتقادی متون تاریخی وجهی نوآورانه و تواندیشانه نیز پیدا خواهد کرد.

از دیگر سوی، تعلیق فهم نظری و تأمل‌ورزانه درباره گذشته و هرآنچه متعلق به آن است به شکلی روشمند و علمی، در فضای آکادمیک رشته تاریخ در کشورهای مسلمان از جمله ایران تبدیل به یکی از مواضع ضعیف دانش تاریخ در برابر کشاکش‌های ایدئولوژی‌های سیاسی، عقیدتی و قومی شده است، که با طرحی

شبه‌علمی و روایت گذشته بر اساس این مبانی نازل علمی به پارگیری مبلغانه از میان جامعه می‌پردازند. این روایت‌های هویتی با برجسته کردن افراد و رویدادهای معینی، نمادهای هویتی و معناهای فراتاریخی را از آنان برمی‌سازند که محرک سیاسی- اجتماعی بخشی از جامعه بر له یا علیه بخشی دیگر باشد. منازعه‌برانگیزی این روایت هویتی از گذشته حداقل نتیجه روایت شبه‌علمی از تاریخ است. در این روایت‌های هویتی و متجددانه، روش و رویکرد تاریخ‌مند مورخان به مواجهه‌ای مکانیکی و روایت‌محور با متون تاریخی و پدیدارهای زمان‌مند تقلیل می‌یابد. در نتیجه، این حاشیه‌رانی عقلانیت انتقادی و روش علمی از دایره شناخت گذشته به مجالی برای تولید تصویرهای دلخواه از گذشته در قالبی شبه‌علمی تبدیل می‌شود تا نمادها و معناها و رویدادهای گذشته را به شکلی که مطلوب مصرف سیاسی در موقعیت و وضعیت معاصرشان است تولید و حفظ کنند. به همین روی خوانش تاریخ‌مند از متون تاریخی اهمیتی مضاعف می‌یابد.

از این رویدادها و افراد و باورها در تاریخ جوامع مسلمان کم نیستند و هر روز نیز بر تعداد آنان افزوده می‌شود. صلاح‌الدین ایوبی [به عنوان بخشی از موضوع کتاب حاضر]، سردار مسلمان جنگ‌های صلیبی که با درایت فکر و قدرت شمشیر وی در شرایطی که وجود داشت، بیت المقدس از دست صلیبیان بازپس گرفته شد، نمادی دیگر از چگونگی بازخوانی گذشته در وجهی هویتی است که بارها در تاریخ معاصر دولت‌ها و ملت‌های جدید عربی، برای تجدید هویت عربی اسلامی، از بافت تاریخی خود کنده شده و برای بازسازی هویت اسلامی در برابر صلیبیان جدید، مجدداً برانگیخته شده و تبدیل به نمادی برای کشاکش‌های سیاسی- اجتماعی فکری در جهان اسلام معاصر گردیده است.

شاید این مقدمه برای نشان دادن اهمیت اجتماعی و فکری یک متن ترجمه‌ای، آغازی دور از انتظار باشد، اما برای ما که امروزه به قول رضوان السید همچنان در کشاکش هویت و تجدید قرار داریم، بازنمایی گذشته تنها و صرفاً فعالیتی

علمی به حساب نمی‌آید، بلکه در نسبت با مسئولیت اجتماعی و فکری علم و عالمان مورد سنجش قرار می‌گیرد. به باور من دانش تاریخ در آغاز این راه قرار دارد تا با فراتر رفتن از این کشاکش مألوف، گفتاری علمی بر مبنای روش‌های معتبر در علوم انسانی را تدارک ببیند، چرا که نه تنها روایت گذشته و بازسازی آن گشوده و پذیرنده روایت‌های جدید از موضوعات قدیمی است، بلکه محوریت روش در مطالعات علوم انسانی و از جمله تاریخ نیز امکانی برای باز ماندن در گاه گفتگوی انتقادی برای شناخت حقیقت علمی در میان محققان است تا تفاوت و مرز بین دستاورد علمی به عنوان امری گفتگوپذیر با باوری غیرعلمی مشخص شود.

کتاب تاریخ‌نگاری عربی در دوره میانه، با اینکه به لحاظ موضوعی در حوزه مطالعات تاریخ‌نگاری اسلامی دوره ابویان قرار می‌گیرد اما می‌تواند الگویی عملی برای تحقیقات تاریخی درباره دیگر حوزه‌های مطالعات اسلامی و نیز تاریخ‌نگاری‌های دیگر دوره‌ها نیز باشد. این کتاب مصداقی از آثار روشمند و با قاعده‌های نظری مشخص است که با آشکارسازی مبانی فکری در اجزاء مختلف کتاب، ارتباط بین همه بخش‌ها و نیز استنتاج‌های مؤلف قابل رهگیری و نقد و بررسی می‌شود. ترکیب زمینه‌گرایی اجتماعی و فکری با رویکردهای نقد ادبی که امروزه در سنت‌های فکری پسامدرن مورد توجه قرار گرفته و در مطالعات اسلامی نیز حضوری توانمند و پررنگ یافته است، از مزیت‌های این اثر و نیز از یافته‌های روشمند آن است. مقدمه ارزشمند مؤلف آلمانی این اثر که از محققان شناخته شده مطالعات ابویی و استاد دانشگاه سوآس است، بیان نکته‌ای دیگر در این زمینه را در مقدمه مترجم غیرضروری می‌سازد، اما همین قدر باید بگویم به عنوان دانشجوی تاریخ که در فضای عمومی جامعه علمی رشته تاریخ در آکادمی ایرانی حضور دارم، می‌توانم ادعا کنم این اثر به عنوان الگویی معیار و بدیل به یکی از کاستی‌های مطالعات تاریخی در کشور ما در زمینه ترکیب نظریه و روش در تحقیق درباره گذشته و همچنین مسئله «غیرتزیینی» بودن نظریه در تحقیقات تاریخی پاسخ می‌دهد.

این جمله را بسیاری از استادان تاریخ در بررسی تحقیقات تاریخی در سطوح مختلف گفته‌اند و امیدوارم ترجمه این اثر به رفع این کاستی یاری رساند.

در اینجا باید از دوستان ارجمندی تشکر کنم که زمینه انتخاب و ترجمه این کتاب را فراهم کردند. از دکتر مهدی احمدی که از گنجینه کتاب‌های انتخابی حوزه علایق علمی‌شان این اثر را به من معرفی و ترجمه آن را توصیه کردند و از دکتر معصومعلی پنجه و دکتر عباس برومند اعلم به عنوان متخصصان تاریخ این دوره و جغرافیا که اهمیت و ضرورت ترجمه این کتاب و رفع بعضی از موارد تاریخی آن را یادآور شدند بسیار سپاس گزارم. ترجمه این اثر بدون همکاری و یاری دوستان ارجمندم که همیشه مدیون لطفشان هستم، علی کاظمی و محمدابراهیم باسط و ویراستار محترم خانم محدثه ملکی، برای این محقق تازه کار بسیار سخت و طاقت فرسا می‌بود. لذا لازم می‌دانم از همکاری این دوستان در بازخوانی‌ها و بازنویسی‌ها و بررسی‌های علمی‌شان روی نسخه‌های اولیه این ترجمه که موجب ارتقای کیفی آن شده است و همچنین صبوری و همراهی‌شان در به ثمر رسیدن این کتاب قدردانی کنم.

در کنار این دوستان، از همراهی‌های استاد ارجمند، دکتر حسین مفتخری، مدیر محترم گروه تاریخ سازمان «سمت»، که از ترجمه این کتاب حمایت کردند سپاس گزارم، همچنین از مدیران سازمان «سمت» و به ویژه آقای دکتر حسین هاجری، معاون پژوهشی و خانم دکتر شهره روغنی، مدیریت محترم امور پژوهشی، و سرکار مریم فلاح شجاعی، کارشناس محترم گروه تاریخ، بابت برخورد مشفقانه در برابر زحمات مکرر بنده و همین طور از همکاران مدیریت تدوین منابع درسی و علمی به ویژه خانم مژگان امیری پریان بابت روخوانی و ویرایش فنی دقیقشان تشکر می‌کنم؛ با این همه به نتیجه رسیدن این کتاب بدون همراهی خانواده عزیزم بسیار سخت می‌شد.

در این میان باید یاد عالم فرهیخته تاریخ، مرحوم دکتر صادق آئینه‌وند را که

برای من چون بسیاری از اهل تاریخ کشور تجلی هم‌زمان علم و اخلاق بودند گرامی بدارم که افتخار داشتم در دوره‌ای کوتاه در جوار ایشان در دورهٔ پسادکتری با الگوبرداری از این اثر، موضوعی مشابه را مورد تحقیق قرار دهم و پرسش‌ها و یافته‌های علمی‌ام را نزدشان مرور کنم. این فرصتی بود تا نفعی هرچند ناقص از متانت و وقار علمی و اخلاقی‌شان ببرم که طراوت و لذت آن همیشه در زندگی‌ام حضور دارد و تقدیم این کتاب به روح بلندشان قدمی کوچک و ناچیز برای به یاد ماندن این همراهی خواهد بود. یادشان گرامی و نامشان پاینده باد.

زهیر صیامیان گرجی

عضو گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی